

UOT: 61(091)**İBN-SİNA YARADICILIĞI, ONUN AZƏRBAYCAN
TƏBABƏT VƏ DƏRMANŞÜNASLIĞININ İNKİŞAFINDA ROLU****A.A.BƏNDƏLİYEVƏ**
Azərbaycan Tibb Universiteti
bandaliyeva@mail.ru

Qədim Azərbaycan mədəniyyətinin, dinin və sivilizasiyanın inkişaf etdiyi bir ölkədir. Azərbaycanda təbabətin inkişafının intibah dövrü Orta əsrlərə təsadüf edir. Bu intibah isə VII əsrdə islam dininin meydana gəlməsi və bu ölkələrdə görkəmli alim-mütəfəkkirlərin yaradıcılığında əldə edilən nailiyyətlər nəticəsində mümkün olmuşdur. Belə şəxsiyyətlərdən biri də çox gözəl alim, orta əsrin görkəmli və dünya tarixində birinci həkimi – ensiklopedist, mütəfəkkir Abu Əli əl-Hüseyn ibn Abdullah ibn əl-Həsən İbn Əli Sina olmuşdur. İbn Sina (Avropada Avisenna adlandırılırdı. Buxara yaxınlığında yerləşən Afşan qəsəbəsində anadan olmuş dahi Əbu Əli İbn Sina (980-1037) dəfələrlə Azərbaycanda olmuş və buradan tibbi məlumatlar toplamışdır. O, “Qanun fith-tibb” («Tibb qanunları») əsərində Azərbaycanın Səburxast qəsəbəsinə səfərindən bəhs edir. İbn Sina uzun müddət Azərbaycanın sərhədlərində yerləşən Həmədan şəhərində yaşamışdır və “Tibb qanunları” əsərinin böyük hissəsini orada yazmışdır.

XII əsrdə «Müalicə elminin qanunu» ərəb dilindən latın dilinə tərcümə edilmiş, çoxsaylı ərəb, Avropa və latın surətlərində bütöv Avropaya paylanılmışdır. Bir neçə yüzillik ərzində Qərbi Avropanın universitetlərində gələcək həkimlər tibbi təhsil alan zaman «Qanun»dan və İbn Sinanın digər əsərlərindən xeyli bəhrələnmişlər.

Əczaçılıq tarixi üçün «Qanun»un ikinci kitabları daha çox maraq kəsb edir. Belə ki, burada farmakoloji təcrübələr əks olunmuşdur. Əczaçılıqda istifadə olunan isə təbii: bitki, mineral və heyvan mənşəli müalicə vasitələrindən bəhs olunur.

İbn Sinanın «Müalicə elminin qanunu» (1030) əsəri – qədim dünyanın təbabət biliklərinin, qədim yunan, Roma, hind və Orta Asiya həkimlərinin təcrübələri və dünyagörüşləri haqqında ensiklopedik külliyyatdır. Onun əlyazması hazırda Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Açar sözlər: təbabət, dərmanşünaslıq, müalicə vasitəsi, orta əsrlər, dərman maddəsi

Tarixi araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, dünyada, o cümlədən Azərbaycanda təbabət və dərmanşünaslığın inkişafının intibah dövrü Orta əsrlərə təsadüf edir. Bu intibah isə VII əsrdə islam dininin meydana gəlməsi və bu ölkələrdə görkəmli alim-mütəfəkkirlərin yaradıcılığında əldə edilən nailiyyətlər nəticəsində mümkün olmuşdur. Müasir tibb və əczaçılığın geniş istiqamətdə gələcək inkişafına nail olmaq üçün, onun qədim inkişaf tarixinin

öyrənilməsi son dərəcə zəruri və aktualdır. Bu baxımdan ötən əsrlərdə yaşamış alimlərin yaradıcılıqlarının öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir (1, 41).

Qeyd etmək lazımdır ki, belə şəxsiyyətlərdən biri, çox gözəl alim, orta əsrin görkəmli və dünya tarixində birinci həkimi – ensiklopedist, mütəfəkkir Abu Əli əl-Hüseyn ibn Abdullah ibn əl-Həsən İbn Əli Sina olmuşdur. Mütəfəkkirlərin arasında onun yeri artıq müəyyən olunmuş və təsadüfi deyildir ki, hələ sağ ikən onu «Elm Padşahı» («Abu Əli») adlandırmışlar. İbn Sina (Avropada Avisenna adlandırılırdı) (980-1037-ci illər) Buxara yaxınlığında yerləşən Afşan qəsəbəsində anadan olmuş və ana tərəfdən qədim yerli əhaliyə məxsus idi. İbn-Sina təbabətlə əvvəlcədən məşğul olmuşdur. O, tərcümeyi-halında yazır ki: «Sonradan məndə müalicəyə dair kitablara maraq yarandı və ancaq onlara həsr edilmiş kitablar oxumağa başladım. ...».

İbn Sina (980-1037)

İbn Sinanın yaşadığı dövrdə yazdığı yüzdən çox kitabları (ərəb və latın dillərində) əsasında minlərlə həkimlər Asiya, Afrika və Avropada Renessans dövrünə kimi bir neçə yüzilliklər ərzində xəstələri və yaralıları müalicə etmişlər (3, 5).

İbn Sina 20-dən çox əsərini təbabət məsələlərinə həsr etmiş və onların çoxları geniş əsərlərdir. İbn Sinanın əsas tibb əsəri olan «Müalicə elminin qanunu» ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. Qeyd edilməlidir ki, bu əsəri müəllif 1020-ci ildə Azərbaycanda yaşadığı dövrdə yazıb tamamlamışdır. «Müalicə elminin qanunu» əsəri – qədim dünyanın təbabət biliklərinin, qədim yunan, roma, hind və orta asiya həkimlərinin təcrübələri və dünyagörüşləri haqqında ensiklopedik külliyyatdır. Onun əlyazması hazırda Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunda saxlanılır.

2005-ci il İbn Sinanın bu əlyazması, Əbdülqasım Zəhravinin və İsmayil Cürcaninin tibbi əlyazmaları ilə birlikdə YUNESKO-nun Dünya Yaddaşı Proqramının siyahısına daxil edilmişdir (15, 56). İbn Sinanın əsəri təbabət və əczaçılığın sürətlə inkişafına kömək etdi. XVI-XVII əsrlərdə Telodada «Müalicə elminin qanunu» ərəb dilindən latın dilinə tərcümə edilmiş, çoxsaylı ərəb, Avropa və latın surətlərində bütöv Avropaya paylanılmışdır. Mətbəəçilik yarandıqdan sonra isə əsər Avropada 30 dəfə çap edilmişdir. 1981-ci ildə İbn

Sinanın «Qanun» əsəri yenidən nəşr edilmişdir (4, 10).

Bir neçə yüzillik ərzində Qərbi Avropanın universitetlərində gələcək həkimlər tibbi təhsil alan zaman «Qanun»dan və İbn Sinanın digər əsərlərindən xeyli bəhrələnmişlər. Beləliklə də, bir çox nəsillərin tibbi düşüncəsi formalaşmışdır. «Qanun» beş kitaba bölünmüşdür. Birinci kitab təbabət anlayışından, anatomiya və xəstəliklər haqqında ümumi, onların yaranma səbəbləri, sağlamlığın qorunması və ümumilikdə müalicə üsulları haqqında məlumatlardan ibarətdir. İkinci kitabda sadə dərman vasitələri və onların təsirləri haqqında nəzəriyyələr şərh edilmişdir. Üçüncü kitabda şəxsi patologiya və terapiya, ayrı-ayrı xəstəliklər və onların müalicə üsulları haqqında qeydlər əks edilmişdir. Dördüncü kitab cərahiyyə və qızdırma haqqında ümumi nəzəriyyələrə həsr edilmişdir. Beşinci kitabda mürəkkəb dərman vasitələri, zəhərlər və onlara qarşı padzəhlər göstərilmişdir (5, 550). Əczaçılıq tarixi üçün «Qanun»un ikinci və beşinci kitabları daha çox maraqlı kəsb edir. «Qanun»un ikinci kitabının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada farmakoloji təcrübə ilə yanaşı bütün ölkələrin və əsrlərin təbabətinin çoxəsrli farmakoqnostik təcrübəsi birləşdirilmişdir (6, 832).

Bundan başqa bəzi dərman vasitələrini İbn Sina əczaçılığa ilk dəfə daxil etmişdir. Onların arasında kafur, rəvənd və başqaları vardır (7, 792).

«Qanun»un dördüncü kitabında İbn Sina əsasən padzəhlərə – bir qrup dərman vasitələrinə yer ayırmışdır və onların bir çoxları hal-hazırda kimi tibb elminə daxil edilmişdir (8, 704). Beşinci kitabda mürəkkəb dərmanlar haqqında şəxsi qeydlər tiryək və böyük dərman qatışıqlarından bəhs edilir. İbn Sina yazırdı: «Tiryəkin körpəlik, yeniyetmə, cavanlıq, qocalıq və ölüm dövrləri mövcuddur. O, altı ay və ya bir il keçdikdən sonra uşaq olur. Sonra o dayanana kimi böyüyür və genişlənir, yəni isti ölkələrdə doqquz ildən sonra və ya soyuq ölkələrdə isə iyirmi ildən sonra baş verir. Sonra o, yerində on və ya iyirmi il dayanır, daha iyirmi və ya qırx ildən sonra onun gücü zəifləyir və nəhayət otuz və ya altmış ildən sonra xassələri itir və tiryək təsirini itirmiş dərman qarışığına çevrilmiş olur» (9, 735). İbn Sinanın bu əsərində təbii mənşəli müalicə vasitələrindən böyük bir qrup təşkil edən mineral mənşəli vasitələr və qiymətli daşların əhəmiyyəti haqqında çox maraqlı məlumatlar da öz əksini tapmışdır (2, 425).

«Qanun» kitabının on ikinci maddəsində hər bir simptom (əlamətə) görə mürəkkəb dərmanların siyahısı tərtib edilmişdir (10, 328). Bu kitablar həm əczaçılıq, həm də kimya, botanika, zoologiya, mineralogiya və fəlsəfə sahəsində görkəmli və əvəzolunmaz mənbə kimi əczaçılar üçün əhəmiyyətlidir (12, 50).

İbn Sina kimya ilə maraqlanmış və bu sahədə işləmişdir. Onu bu elmin əsasını qoyanlardan biri hesab edirlər. İbn Sina Cabir ibn Xəyanı öz müəllimi adlandırmışdır. İbn Sina mineralları öyrənmiş, onun tərəfindən kimyəvi maddələrin və elementlərin keyfiyyəti haqqında nəzəriyyələrə əsasən mineralların təsnifatı işlənilib-hazırlanmışdır (13, 28).

IX-XII əsrlər tibb elminin xüsusilə təşəkkül tapdığı və inkişaf etdiyi dövrdür. Məşhur təbabət xadimi filosof Məhəmməd Zəkəriyyə-ər-Razi /ərəb/, Əbu Mənsur Müvəffəq /azərbaycanlı/, Əbu Reyhan Biruni, Ömər Osman oğlu

/azərbaycanlı/ və b. göstərmək olar (11, 88). Bu görkəmli alimlərdən digəri də İbn Sinanın müəllimi Əbu Səhl Məsihi Cürçani İsa ibn Yəhya idi /1003-cü ildə vəfat edib/. Dahi Əbu Əli İbn Sina (980-1037) da dəfələrlə Azərbaycanda olmuş və buradan tibbi məlumatlar toplamışdır. O, “Qanun fith-tibb” («Tibb qanunları») əsərində Azərbaycanın Səburxast qəsəbəsinə səfərindən bəhs edir. İbn Sina uzun müddət Azərbaycanın sərhədlərində yerləşən Həmədan şəhərində yaşamışdır və “Tibb qanunları” əsərinin böyük hissəsini orada yazmışdır.

“Qanun” əsərindən başqa İbn Sinanın tibbə aid olan tibbin inkişafında mühüm rol oynayan bir sıra digər qiymətli əsərləri də vardır. Bunlardan “Dərman vasitələri” əsərini Həmədanda yaşadığı dövrlərdə yazmışdır ki, bu əsər bütünlüklə ürəyin funksiyasına, plevra və ürək xəstəliklərinin diaqnostikasına və müalicə vasitələrinə həsr olunmuşdur. “Çaxırın zərəri və xeyri haqqında” əsəri İbn Sinanın ən qısa traktatıdır. “Tibb haqqında poema”, “Nəbz haqqında traktat”, “Səyyahlar üçün tədbirlər” əsərləri də bu qəbildəndir. “Cinsi zəiflik haqqında traktat”-ı cinsi zəifliklə bağlı xəstəlik, onun diaqnostikası və müalicəsinə həsr olunmuşdur. “Sirkəli bal haqqında traktat” müxtəlif sirkə və bal tərkibli qarışıqların hazırlanması və müalicəvi təsirlərindən bəhs edir.

Ümumiyyətlə, İbn Sina yaradıcılığı Şərq ölkələrinin, həmçinin Azərbaycan təbabət və əczaçılığının inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. O, özünün “Qanun” əsərini yazarkən Azərbaycan alimlərinin əsərlərindən bəhrələnmiş, kitabda əks olunan təbii mənşəli dərman vasitələrinin müalicəvi təsirlərini elə orada öyrənmişdir. Onun bu cür fəaliyyəti və yazdığı əsərlər Azərbaycanda yeni təbabət alimlərinin formalaşmasına və müalicə mərkəzlərinin, elm evlərinin yaranmasına təkan vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, üstündən uzun əsrlər keçsə də, bu alim və mütəfəkkirlərin yaradıcılıq nümunələri bu gün də çox dəyərlidir. Lakin təssüf ki, bu nümunələrin böyük əksəriyyəti bədii cəhətdən tərcümə edilib təhlil edilsə də, tibbi baxımdan yetərincə araşdırılıb öyrənilməmişdir. Bu baxımdan hesab edirəm ki, istər İbn Sina yaradıcılığının, istərsə də bu sıradan olan dəyərli alimlərin elmi yaradıcılıqlarının tibbi cəhətdən ətraflı şəkildə təhlil edilib, araşdırılması son dərəcə zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəndəliyeva A.A. Azərbaycan dərmanşünaslığının tarixindən. Azərbaycanda Tibb elminin tarixi problemləri. Bakı 1-2 fevral 2005-ci il, s. 41-44
2. Vəliyeva M.N., Bəndəliyeva A.A. Əbu Əli İbn Sinanın «Qanun III-Tibb» əsərində mineral daşların müalicəvi əhəmiyyəti haqqında / Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan Mədəniyyəti tarixi problemləri XI Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2008, s. 425-428.
3. Fərid Ələkbərli. Azərbaycanda tibb tarixinin araşdırılmasına dair / Azərbaycanda tibb elminin tarixi problemləri, I Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 1-2 fevral 2005 materialları, Bakı, 2005, s. 3-12.
4. Абу Али Ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки. 2-е изд., Ташкент: ФАН, 1979-1982, 5 кн. 214 с.
5. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки. т.1, перевод с арабского М.А.Салье,

- У.Т.Каримова, А. Расулева, Ташкент: ФАН, 1981, 550 с.
6. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки. т.2, перевод с арабского Ю.Н.Завадовского и С. Мирзаева, Ташкент: ФАН, 1982, 832 с.
 7. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки. т.3(1), перевод У.И.Каримова, и М.А.Салье, Ташкент: ФАН, 1979, 792 с.
 8. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки. т.3(2),перевод П.Г.Булгакова, М.А.Салье, Ташкент: ФАН, 1980, 704 с.
 9. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки. т.4, перевод М.А.Салье, Ташкент: ФАН, 1980, 735 с.
 10. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки. т.5, перевод У.И.Каримова, Ташкент: ФАН, 1980, 328 с.
 11. Алекперов Фарид. Охрана здоровья в средневековом (X-XУПІ вв.) Азербайджане. Баку: Иршад, 1999, 88 с.
 12. Петров Б.Д. Фармация Ибн Сины (к 1000 – летию со дня рождения) // Аптечное дело, №5, 1952, с. 50-60
 13. Петров Б.Д. Канон врачебной науки // Здоровье, №4, 1973, с. 28
 14. Петров Б.Д. Али Ибн Сина (Авиценна). М.: Медицина, 1980, с. 151
 15. Heydar Aliyev Foundation Medical Manuscripts of Azerbaijan, Baku, 2006. Pub.Azerbaijan National Academy of Sciences, p. 25

ПРОИЗВЕДЕНИЕ ИБН-СИНЫ И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ МЕДИЦИНЫ И ЛЕКАРСТВОВЕДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

А.А.БАНДАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Древний Азербайджан является одним из стран, где развивались религия, культура и цивилизация. Медицина в Азербайджане развивалась в эпоху возрождения средневековья. Медицина в средние века носила резко различный характер в Азербайджане. На этой основе оказались возможными достижения практической медицины и медицинской науки. Развитие получили лекарствоведение, лечение заразных болезней, некоторые элементы гигиены. Виднейшим на Востоке врачом, оказавший большое влияние на европейскую медицину, был Ибн-Сина.

Абу Али Хусейн ибн Абдаллах ибн Сина или Авиценна (Афшана близ Бухары, 980 года-Хамадан, 1037)-средневековый персидский ученый, философ и врач. Расцвет деятельности Ибн-Сины относится к его пребыванию в начале 11 века в Азербайджане в городе Хамадан.

Основные медицинские произведения Ибн Сины «Канон врачебной науки»-сочинение энциклопедического характера, в котором предписания античных медиков осмыслены и переработаны в соответствии с достижениями арабской медицины. В «Каноне» Ибн Сина предположил, что заболевания могут вызываться какими-то мельчайшими существами.

В «Каноне» две книги из пяти посвящены описанию лекарственного сырья, способам их изготовления и употребления лекарственных средств растительного, минерального и животного происхождения.

«Канон» распространился не только на Востоке; на протяжении многих веков в латинском переводе он был одним из основных руководств изучения медицины в университетах Западной Европы.

«Канон» Ибн Сина является сборником энциклопедических знаний всех римских, греческих, индийских и среднеазиатских врачей и хранится в Институте Рукописей име-

ни Мухаммеда Физули Национальной Академии Азербайджана.

Ключевые слова: медицина, лекарствоведение, лечебные средства, средние века, лекарственное средство.

THE CREATIVE WORKS OF IBN SINA AND HIS ROLE IN DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN MEDICINE

A.A.BANDALIYEVA

SUMMARY

Azerbaijan is a country at the crossroads of numerous cultures, religions and civilizations. Ancient inhabitants of Azerbaijan had certain knowledge in the field of medicine. New era in medicine began after the invasion of Arabs and the spread of Islam in Azerbaijan. The development of various sciences, including medicine in Azerbaijan, occurred when Islam was introduced (7th century AD).

The blossoming of original thought in Azerbaijani science began as the tenth century drew towards an end. The Famous Central Asian scholar, Abu Ali Ibn Sina repeatedly visited Azerbaijan during his stay in Hamadan – a city between Southern Azerbaijan and Central Persia. Namely in Hamadan was written the main part of “Canon of Medicine”, the greatest book in the history of medicine. Ibn Sina had many students from Azerbaijan, and he mentions in his Canon that he visited the Azerbaijani town of Saburkhist to examine the quality of the local water.

Avicenna, born in the town of Afshana nearby Bukhara, did much of his medical observations later on in Persia and Azerbaijan. “Canon”, an encyclopedic work in Arabic, is considered to be the single, most famous book in medical history - both in East and in the West.

During the Middle Ages, the “Canon of Medicine” influenced the development of medical sciences on the whole, Muslim World and Christian Europe. In the 12th century, the Canon was translated from Arabic to Latin by Gerard of Cremona and used as a medical textbook at European universities. The second book is primarily devoted to pharmacology. It contains pharmaceutical descriptions of hundreds of natural medicines plants, minerals and animal substances.

Manuscripts of the Azerbaijan National Academy of Science is fortunate to have some real treasures in their collection. For example, it preserves one of the oldest copies of the second volume of “Canon of Medicine” by Ibn Sina, known in the West as Avicenna (980-1037).

Key words: Medicine, medieval, treatment means, Middle Ages, drug